

ՏԵՐ-ԳԱԲՐԻԵԼ

ՊԱՏԿԱՆԵԱՆՑԸ¹⁾

Գլուխ Ա.

Տէր-Գաբրիէլը ծնուել է 1802 թուի փետրուարի 26-ին Թիֆլիզում, որտեղ նորա հայրը Սերովբէ Պատկանեանցը սպորում էր իւր կնոջ Մարիամի և դռանչ Թամարի հետ: Պատկանեանցը ընտանիքը Պոլսեցի էր և իւր հայրենի քաղաքում կուլում էր տանկական բառով «Մինասիք», որի թարգմանութիւնն է Պատկանեանց աղջանունը: Սերովբէի պապը Տէր-Գաբրիէլը և նորա հայրը Տէր-Պետրոսը քահանայ էին Պոլսի հայաշատ Ղալաթիա թաղի եկեղեցում²⁾: Տէր-Գաբրիէլ տաաղ քահանայի օջախը յայտնի էր ամենին, դա մի հայ նահապետական ընտանիք էր շատ հիւրասէր և դոնարաց և վայելում էր ամենքի սէրն ու յարգանքը: Ամենքի տաաղ բաց էին այդ «օրհնեալ օջախի» դռները, նա մանաւանդ աղքատների և օտարախոսների, չենք խօսում արդէն Պոլսի վերայից Երուսաղէմ, հնդկաստան և ուրիշ տեղեր անցնող, դնացող-եկող. նշանաւոր հայերի: Եփրեմ կաթուղիկոսը դեռ իւր արքեպիսկոպոս եղած ժամանակ հնդկաստանի նուիրակութիւնից վերադառնալիս, դտնում է մեծ հիւրասիրութիւն Տէր-Գաբրիէլի տանը և ծանօթանում է այդ ընտանիքի անդամների հետ: Ներսէս Աշտարակեցիին իւր պատանեկութեան օրերում, երբ դեռ ուսանում էր Թաղուր վարժապետի դպրոցում, ընդունւում է իբրեւ հարազատ որդի Միւնասիքների օջախում և ծանօթանում է Տէր-Գաբրիէլի թոռան Սերովբէի հետ:

Սերովբէն, որ ծնուել էր 1760 թուին, մի ժիր, աջաբաց

խելօք մանուկ է լինում. նա դարձնում է իւր վերայ յայտնի Զմիւռնացի Խօչենց Մարգարի ուշադրութիւնը, որ լաւ ծանօթ էր Տէր-Գաբրիէլ Միւնասիրին, և նորա հոգացողութեամբ ուղարկւում է Վենետիկ Ս. Ղազարու վանքը ուսանելու: Աչքարաց Սերովբէն մտնում է վանքի դպրոցը և լիակատարօրէն իւրացնում է հայկական գրարաւագիտութիւնը, կրօնագիտութիւնը, դառնում է ճարտար քերականագէտ և վերադառնում է Տրիեստի վերայով Պօլիս, Զնալով ընդամենը Վենետիկում և Տրիեստում 7 տարի:

Պօլսում Սերովբէն բաց է անում իւր սեփական դպրոցը և սկսում է վարժապետութիւն անել և նորա հռչակը իբրև հմուտ քերականագէտի և լեզուագէտի կամաց-կամաց ստարածւում է մայրաքաղաքի ստուար հայութեան մէջ: Ամենքը շտապում են իւրեանց որդոցը տալ նորա դպրոցը և զլիաւորապէս հարուստ վաճառականները և ամիրաները: Նորա յաջողութիւնը սակայն շատ երկար չի տևում. «Մարգարէ չիւրում դաւառի պատիւս ոչ ունի»: Մի քանի տարի գոյութիւն ունենալուց յետոյ, նորա դպրոցը փակւում է և իւր կեանքում մի «պէկոժութեան» հանդիպելով, թողնում է Պօլիսը և 1794 թուին ընկնում է Թիֆլիս:

Այստեղ Վրաստանի մայրաքաղաքում ևս Սերովբէն ձեռնարկում է իւր վարժապետութեան գործին. նա բաց է անում մասնաւոր դպրոց և հաւաքում, ուսուցանում Թիֆլիսի ամենալաւ և առաջնակարգ ընտանիքների մանուկներին: Նորա լաւ վարժապետ լինելու հռչակն այստեղ ևս հասնում է մինչև իսկ Յովսէփ Արղութեանի ականջը, որ Յովհաննէս Լազարեանին մի մասնաւոր թողակ է կապել տալիս նորան և կոչում նորան «վարժապետ հայոց», և այնուհետև Սերովբէ Միւնասիրը ուրիշ պէս չի կոչւում, բայց եթէ «Սերովբէ վարժապետ»: Սերովբէն իւր վարժապետութեան հետ միասին պարտաւոր է գրականութեամբ. նա գրում է գրաբառ տաղեր, որոնց բովանդակութիւնը առնում է Աստուածաշնչից և կապում հայոց կեանքում տեղի ունեցող զանազան երեւոյթների և գործող անձանց գործունէութեան հետ: Եփրեմ կաթողիկոսը այդ երգերը, ո-

լոնք յետոյ հրատարակուած են մի առանձին հատորով, համարեա թէ ծալրէծալր բերանացի է իմանում եղել, երգերից մի քանին էլ Ներսէսի խնդիրքով և պատուէրով են գրուած յինում, Ներսէսի, որ 1802-ի վերջին և 803-ի սկզբին ամբողջ 8 ամիս անց է կացրել նորա տանը Թիֆլիսում և Գաբրիէլ մանուկին շատ անգամ գրկել ու սիրել:

Եփրեմ արքեպիսկոպոսը, ինչպէս յայտնի է, իւր նուիրակութիւնից էջմիածին վերադառնալուց յետոյ, նշանակուեց Ռուսաստանի առաջնորդ, որ Յովսէփի մահից յետոյ քնացել է, թափուր: Նա Հաշտարխան գնալիս, հանդիպում է Թիֆլիս, հիւր է լինում Սերովբէի տանը, վերանորոգում է իւր ժանօթութիւնը նորա հետ և հասնելով իւր տեղը, գրում է նորան, որ նա ևս երթալ այնտեղ վարժապետութեան պաշտօնով: Հաշտարխանում այդ ժամանակները յայտնի էին մի քանի շուղայեցի դերդաստաններ, որոնք ժամանակակից, հայրենակից և ճանապարհակից էին եղել Լազարեաններին,— Գալստեանք, Արզումանեանք, Աղարարեանք, Ասկարխանեանք, Դելանեանք և միւսները, և որոնք յաջող առևտրական ձեռնարկութեամբ մեծ հարստութիւն էին դիզել և հասել բարօրութեան: Նշանաւոր էին մանաւանդ երկու եղբայր Աղարարեանք՝ Նիկողայոս և Յակոբջան, Յովհաննիսի որդիք, որոնք իրանց կարողութիւնը ձեռք էին բերել Մոսկուայում և վերադարձել, ապրում էին Հաշտարխանում: Եփրեմի տեղ հասնելու ժամանակները յանկարծակի մեռնում է Յակոբջանը և նորա եղբայր Նիկողայոսը, որ ունէր երեք որդի՝ Յովհաննէս, Պետրոս և Յակոբջան, կամենալով իւր եղբոր իշատակը վառ պահել, խոստանում է իւր համաքաղաքացիներին ի իշատակ հանգուցեալին հիմնել մի վարժարան և այդ մասին յայտնում է նոր միայն քաղաքը ժամանած առաջնորդին: Սորանով նա կամենում է, բացի իւր եղբոր իշատակը անմահացնելուց, և մխիթարած լինել Հաշտարխանցուց, որոնք Յովհաննէս աղա Լազարեանի մահուամբ, որ խոստացել էր մի ուսումնարան բանալու Ռուսաստանի առաջնորդանիստ քաղաքում և չէր կարողացել իրագործել իւր խոստումը, անմխիթար էին քնացել:

Ահա այդ Աղաբարեան բացուելիք դպրոցի համար էր, որ գրեւ էր Եփրեսը Սերովբէին և յորդորել, որ նա թողնէ Թիֆլիսը և երթայ Հաշտարխան. նա նոյն բանի մասին գրել էր և Ներսէսին և խնդրել, որ նա ևս իւր կողմից համոզէ նորան և ստիպէ ընդունելու իւր առաջարկութիւնը: Սերովբէն, որ արդէն բաւականին մեծ ընտանիքի տէր էր և բաւական իւր վիճակով, թէև չէր կամենում քանդել իւր առունը և իւր ընտանիքը ենթարկել այդքան հեռաւոր տեղ տեղափոխուելու զրկանքներին, բայց վերջ 'ի վերջոյ ստիպուած է լինում կատարել իւր բարեկամների՝ Եփրեսի և Ներսէսի ցանկութիւնը և մի առժամանակ իւր ընտանիքը թողնելով Թիֆլիսում, գնում է մենակ, մինչև որ կարողանայ տեղեկանալ բոլոր հանգամանքներին և ամեն բան պատրաստել իւր ընտանիքի համար: Նա հասնում է Մոսկով 1805 թուին և հրաման է ստանում Եփրեսից, որ այդ ժամանակները դուրս էր եկել իւր վիճակը շրջադալելու և դունուում էր Ղզլարում, գնալու այնտեղ: Ղզլարն էլ այդ ժամանակները շատ առաջ էր դնացել, ծաղկել ու բարդաւաճել. նորամէջ էլ առաջ էին եկել մի քանի գերդաստաններ, որոնք քաղաքի իշխանների դեր էին կատարում և իրանց ուղածի պէս կառավարում հասարակութեան գործերն և ընթացք տալիս քաղաքացւոց կեանքին,— Բուրջուկեանք, Փառակեցեանք, Թանդոյեանք, Երուսաղիմեանք, Գաջքաղեանք, Իզմիրեանք, Սերբերակեանք, Էլիզաբեանք և ուրիշները: Սոքա ծանօթանալով Սերովբէի հետ և հաւանելով նորան, հաւաքւում են առաջնորդի մօտ և խնդրում, որ նա թողնէ նորան Ղզլարում վարժապետութիւն անելու համար, բայց առաջնորդը չի համաձայնում, ասելով, որ ինքը խոստացել է Հաշտարխանցւոյ և չի կարող խոսամազանց լինել: Սակայն որպէսզի բոլորովին անկատար չթողնէ քաղաքացիների խնդիրքը, նա թողնում է նոցա վարժապետ Սիմէօն կաթողիկոսի եղբայր գիտնական Գէորգ Խուբեանին, որ եկել էր դոյն իսկ ժամանակները Ղզլար Եփրեսի մօտ քարտուղար լինելու նպատակով:

Եփրեսի և Սերովբէ վարժապետը դուրս գալով Ղզլարից, հասնում են Նոր-Նախիչևան 1805 թուի վերջին Խազէզ Կա-

րապետի քաղաքադիւթեան վերջին օրերը և իշխանում Յովսէփի առաջնորդարանում: Նախիջևանի աղաները գնդւմ գալիս են առաջնորդարան, տեսնւում, ժանօթանում են Սերովօէի հետ: Նոքա էլ Ղլարեցւոց նման շատ հաւանում են նորա հեղինակութեան և քաղցր ծայրին և միտքներն են դնում խնդրել առաջնորդին, որ նա անպատճառ նորան թողնէ Նախիջևանում, թէև լսած են լինում Ղլարեցւոց անյաշողութիւնը: Նախիջևանում այդ ժամանակները կար մի Յովհաննէս սարկաւազ, որ եկել էր Պօլսից, գրադիտութիւն և եկեղեցական երգեցողութիւն էր սովորեցնում և յայտնի էր «Յովհաննէս վարժապետ» անունով: Բայց այդ Յովհաննէսը գրութիւն չգիտէր. նորան պահում էին Նախիջևանում, որովհետև կար մի կուսակցութիւն, ձեր հոգևորականներից ու ձեր մարդկանցից բաղկացած, որոնք կամենում էին վերականգնել Պօլսի երգեցողութեան եղանակը Նախիջևանի եկեղեցիներում, որ խանդավորւել էր Յովսէփի մտքած էջմիածնի եղանակով: Հենքին հակառակ էին նոր մարդիկ և նոր հոգևորականները, որոնք Յովսէփի աշակերտներն էին: Առաջին կուսակցութիւնը սիրում էր Յովհաննիսին, երկրորդն աւուում էր: Վարժարանն էր «Խօնախը», որ մի հասարակ նախակրթարան էր և որտեղ Յովհաննէսը սովորեցնում էր շարականներ, մեղեդիներ և շատ քիչ գրագիտութիւն: Այդ Խօնախը Պատեօմկինի Եկատարինէ կայսրուհու համար շինած նախկին պալատն էր, որտեղ պիտի իշխանէր Թադուհին Ղրիմ գնալու ժամանակ: Երբ կայսրուհին ուրիշ ճանապարհով գնաց և Նախիջևան չմտաւ, նոյն պալատը ընծայուեց Յովսէփ Արղութեանին, որ նորա մի մասը դարձրեց առաջնորդարան, իսկ միւս մասը յատկացրեց վարժարանի³⁾: Ապարանքի շինութիւնը, որ եղել էր Միքայէլ Գէորգեան Կողբէթլեանի երկրորդ անգամ քաղաքադուլիս ընտրուելու միջոցին, Նախիջևանի հիմնարկութեան երկրորդ եռամեակի—1782,83 և 84-ի ընթացքում, միշտվայրում փայտակերտ էր, երկու անկիւններում քարաշէն: Արևմտեան անկիւնի քարաշէն մասը տեղի հետ միասին 1801 թուին Յովսէփի մահից յետոյ, խառնակութեան ժամանակ, դնել էր Բայազետցի Կարապետ վարդա-

պետից, որ Ս. Խաչ վանքի վանահայրն էր և Նախիջևանի յաշորդը, նշանաւոր Մահտեսի Յովհաննէսի անդրանիկ որդի Մարկոս աղա Տէր-Մարկոսեանը, իսկ արեւելեան անկիւնի տանը բնակւում էր Եփրեմի Թարգման Յակոբ աղան-Եակոբ Մինայիւր:

Եփրեմ առաջնորդարան հաւաքուած Նախիջևանի աղաներին, որոնք խնդրում էին Թողնել Սերովբէին, խոստանալով տալ նորան ռոճիկ և քաղաքի հաշուով վարձած բնակարան ու վառելիք, պատասխանեց նոյնը, ինչ որ Ղլարեցւոյ, և աշխատեց համոզել նոցա շատանալ Յովհաննէս վարժապետի գիտութեամբ: Բայց Նախիջևանցիք, որ ժառանգել էին Անեցւոյ կամակորուժիւնը, պնդեցին և իրանց խօսքն առաջ տանելու համար, սկսան վանաղան արատներ դնել Յովհաննէսի վերայ, ուրանալով Սիւնդամայն նորա եռամեայ աշխատութիւնը: Սակայն այդ բոլորը զուր էր. Յովհաննէսն եթէ ունէր պակասութիւն, այդ էլ այն էր, որ նա, բացի ժամակարգութիւնից, շարականից և մեղեդիներից, ուրիշ ոչինչ չգիտէր: Բայց այդ էլ շատ քչերն էին հասկանում, ինչպէս Թուֆլիկեան Մանուկ ու Մարտիրոս աղաները, Մահտեսի Յարութիւն Արարատեանը, Ստեփան աղա Փէյլէվանեանը, որոնք ժամանակի ուսեսալ մարդիկն էին Նախիջևանում և ճանաչում էին նորա գիտութեան չափը: Յովհաննէսի պաշտպանն էին աղա Յարութիւն Խաթրանեանը, որի Թուր Գէորգ Պօղոսեանը սովորում էր նորա մօտ այբուբենը, աղա Պետրոս Մահտեսի Եղիազարեան Բարասինեանցը, որի սներծագը պատանի Յարութիւն Պօղոսեան Խալիբեանը յաճախում էր խօնախը, և միւսները:

Տեսնելով, որ աղաները պնդում են, իսկ առաջնորդը չի համաձայնում, Տուֆլիկեաններն առաջ դալով, ասում են. «Սըրբազան, շնորհակալ ենք, Յովհաննէս վարժապետն ինչ գիտէ, լաւ է սովորեցնում. մեր երեխաները քահանաների չափ ժամակարգութիւն գիտեն, բայց նոքա քահանայ լինելու չեն, այլ վաճառական, որոնց հարկաւոր է գրութիւն, որ կարողանան իւրեանց գործի նամակները գրել. Թո՛ղ Յովհաննէսը զայ այստեղ, և դուք նորան մի նամակ տուէք գրելու. եթէ հաւանէք նորա գրածին, մենք յօժար ենք շատանալու նորա գիտութեամբ,

իսկ եթէ ոչ, Պատկանեալներ Գնայ Նախիջևանում»։ Յովհաննէսը դալիս է և ինքը խոստովանում, որ զիր չգիտէ և իւր անունը հաղիւ է գրում և գրածն էլ ինքը դժուարանում է կարդալ։ Եփրեմը մնում է անպատասխան։ Վիճարանութիւնն երբ երկարում է, ժամանակի քաղաքագլուխ Խաչերես չալաչեանը, որ ընտրուել էր Խաղէզ Կարապետից յետոյ տասներորդ եռամեակի—1806,7,8-ի համար, ասում է. «Սուրբազան, եթէ դու մեր խօսքը ոտքի տակ կրնես, զիտցիր, որ Նախիջևան առաջնորդ ըլլալու չիս. շտէ Գրիգորը, շինտի ծիաւոր կիսաւրինք և հոս տաւէթ կանինք, ան ասեն ինչ խատար կամենաս, պաղ շուր զարկ»։ Մէջ է մտնում Տուֆլիկեան Մանուկ աղան և ասում է. «Հարցնենք իրան Պատկանեանցին. նա ստրուկ չէ, ինչպէս կամենայ, այնպէս էլ կ'ինի»։ Գնում են միւս սենեակ, որտեղ Սերովբէ վարժապետը նստած՝ Եփրեմի հարկաւոր նամակներն էր գրում, և համոզում են նորան, որ նա Գնայ և տարածայնութեան պատճառ չլինի հասարակութեան և առաջնորդի մէջ և չորրորդուի Եփրեմի և Գրիգորի առաջնորդութեան խնդիրը։

Այդ Գրիգորը Արղութեանի Զաքարեան Գրիգոր վարդապետն էր, որ Յովսէփի մահից յետոյ, Դաւթի կողմն անցնելով և Յովսէփի սուտ կտակը ցոյց տալով՝ ս. Էջմիածնի միաբանութեան, համոզել էր ամենքին նորա կողմն անցնելու և ինքը ևս այդպիսով Դաւթի աչքը մտնելով, եպիսկոպոս էր ձեռնադրուել և Ռուսաստանի առաջնորդ կարգուել։ Այս հանգամանքի մասին Յովհաննէս Գեղարդակիր արքեպիսկոպոսը, որ բանտից ազատուելով, ս. զեղարդն առել, փախել էր Թիֆլիս, մի նամակ էր գրել Սերովբէի ձեռքով Եփրեմին և ամեն բան իմաց տուել։ Եփրեմն էլ չբռնել էր Ռուսաստանի չայերին գրել Դաւթին, որ Գրիգորին առաջնորդ չուղարկեն։ Գրիգորը դուրս գալով ս. Էջմիածնից և գալով Ռուսաստան, ամեն տեղ էլ անարդանքով էր ընդունուել։ Դորանից յետոյ էլ շուտով Եփրեմի խնդիրքով կայսերական հրաման էր արժակուել Պետերբուրգից, որ Գրիգորն արգելուած Գնայ Ռուսաստանի սահմաններում։ Ահա՛ այս

Գրիգորի առաջնորդութեան ձգտելու հանդամանքի մասին էր ակնարկում քաղաքապետին հալաչեանը:

Սերովբէ վարժապետը յօժարում է Զնալ Նախիջևանում այն պայմանով միայն, որ Յովհաննէս վարժապետն էլ Զնայ երգեցողութեան ուսուցիչ: Նախիջևանցիք էլ թէև ընդունում են նորա առաջարկութիւնը և մի առ ժամանակ թողնում են այդ Յովհաննէսին խօնախում, բայց յետոյ հանապարհ են ձգում նորան Պօլիս: Այսպիսով Նախիջևանցիք Սերովբէի ձեռքով 1806 թուին վերսկսում են այն կանոնաւոր դպրոցը, որի հիմքն առաջին անգամ դրել էր Ս. Խաչ վանքում Յովսէփ արքեպիսկոպոսը և որ դորանից տաս տարի առաջ, կորցրել էին նաքա, հաշտարխան փոխադրել տալով թէ դպրոցը, թէ աշակերտներին, թէ տպարանը և թէ «Քիտապիւտան» կոչուած Թադէոս Մարուզեան վարդապետ վարժապետին ⁴): Սերովբէն ստանձնելով վարժապետութեան պաշտօնը խօնախում, խնդրում է, որ վարժարանն ունենայ մի տեսուչ, որ, գոնէ, շարաթն երկու անգամ զայ դպրոց և վերահասու լինի, թէ ի՞նչ են անում և թէ արդեօք աշակերտները կանոնաւորապէս յաճախում են դպրոց, թէ չէ, բայց աղա Մանուէլ Շահինեանը պատասխանում է, թէ նորան են յանձնում դպրոցը, որովհետև ինքեանք մի այնպիսի մարդ չունեն, որ կարողանայ տեսչութիւն անել: Սերովբէն խնդրում է, որ իրան արուի, գոնէ, մի ցուցակ, որ իմանայ, թէ ի՞նչ պէտք է սովորեցնել, կամ թէ ի՞նչ են ուղղում, որ նա սովորեցնէ: Աչակովսկի Սիմէօն աղան պատասխանում է, թէ դիտցածդ պիտի սովորեցնես: Սերովբէն ասում է, թէ օգուտ չի լինիլ, եթէ ինքը սովորեցնէ այբուբեն և հինգ կանոն սաղմոս. նոքա պիտի տան իրան քիչ շատ զրազէտ աղայք, որ կարողանայ քերականութիւն սովորեցնել: Մարտինեան Մարկոս աղան հարցնում է. «Քերականութիւն նէ մանի դրը»... Մահտեսի Յարութիւն Արարատեանը պատասխանում է, թէ քերականութիւն բիր հօլէ քիթաք դրը... Եփրեմը ծիծաղելով ասում է՝ հայոց վարժարան էք հիմնում, հայերէն խօսեցէք: Մանուէլ Շահինեանը պարծենում է, թէ ինքը տեսել է քերականութիւնը. «Էփէի մեծկակ թուղթ է, Երեմիա Զէլէ-

պին մէկհամ ունէր»։ Առաջնորդը կամենալով Սերովբէ վարժապետին հանել այդ ծիծաղելի դրութիւնից, ասում է նրան. «Հա, ես լսել եմ, որ Երեսփա Չէլէբին քո աշակերտն է եղել»։ Սերովբէն երբ վերադարձել էր Տրիեստից, Ստեփան ամիրան առաջինն էր եղել, որ իւր որդուն տուել էր նորան աշակերտութեան։ Քերականութիւնն էլ հէնց այն տարին էր տպագրուել, երբ Սերովբէն դնացել էր Ղազարու վանքը. տպագրութիւնը այդ ժամանակ դեռ շարունակուում է եղել և նա սովորել էր անկազմ թերթերի վերայ։

Գլուխ Բ.

Սերովբէ վարժապետը Նախիջևանում ունենում է 350 աշակերտ, բոլորեքեան էլ բորոտ. նա բժշկում է նոցա, մաքրութեան ընտելացնելով և զանազան դեղեր տալով նոցա, որ մատակարարում էր Նախիջևանում այդ ժամանակ յայտնի հէքիմ Կարապետը։ Առաջին անգամ նա է շինել տալիս նստարաններ, որոնց վերայ նստեցնում է տաս-տաս աշակերտ. երկու ծայրին նստողները լինում էին զրադէա և ուսուցանում էին իրանց մօտ նստած չորսին։ Աշակերտների հետաքրքրութիւնը զարթեցնելու, նոցա զբաղեցնելու և նոցա մէջ սէր յարուցանելու համար դէպի ուսումը և դպրոցը, Սերովբէ վարժապետը իւր դասատուութիւնն անում էր հեքեաթի ծեփում. նա ս. Գրքից, Հայոց, Հռովմայեցւոյ և Յունաց պատմութիւններից զանազան հետաքրքրական դէպքեր էր պատմում և աշակերտները սիրով լսում էին, աշակերտները միմեանց հարցեր էին տալիս և վիճարանութիւն էին անում. ով որ լաւ էր պատասխանում, վեր էր նստում, ով որ վատ— վար։ Առաջին անգամ Սերովբէ վարժապետն է մտցնում Նախիջևանցւոյ մէջ միասին կարգաւ գրելու եղանակը, մի խօսքով, նա մտցնում է ուսուցման այն ծէն ու ոճը, որ ինքը տեսել էր Վենետիկում և Տրիեստում։ Սակայն նորա դործը շատ դժուարութեամբ է առաջ դնում, որովհետեւ աշակերտները կանոնաւորապէս չէին յաճախում դպրոց, ուսումնական պիտոյք չէին բերում և, որ զրկաւորն է, աղաներն ամենքն էլ պահանջում էին, որ Սերով-

բէն իրանց խնջոյքների ժամանակ իւր աշակերտներով դայ երգէ նոցա աներում: Նա ստիպուած է լինում այս պահանջին բաւականութիւն տալու համար, ընտրել 12 ծայնաւոր աշակերտ և սովորեցնել նոցա իւր, Մխիթար արքայի և Բաղդասար զրպրի երգերից: Նա շարադրում է ուրիշ երգեր էլ, որոնց բովանդակութիւնն առնում է Նախիջևանի կեանքից, ինչպէս բարեկենդանի երգը, որ նա գրում է 1807 թուին և որ սկսւում էր «Սիրով Սուրբ Հոգւոյն կապակցեալ Նոր-Նախիջևանցիք» խօսքերով և «Աստուած հղօր» երգը. որի մէջ զովարանւում էին քաղաքի բոլոր նշանաւոր աղաներն անուն անուն: Այս վերջին երգը մեծ խռովութեան պատճառ է լինում, որովհետև բոլորեքեան էլ պահանջում էին, որ երգն անվերջ շարունակուի և ամենքի անունն էլ մէջը լիշուի, մինչև խսկ և նոցա անունը, որոնք ոչ մի արժանի լիշատակի դարձ չէին արել հասարակութեան համար:

1807-ին, երբ Եփրեմը դարձեալ եկել էր Նախիջևան, գալիս է Նախիջևան և Ներսէս Աշտարակեցին, որ այդ ժամանակ դեռ վարդապետ էր, և իջևանում է առաջնորդորանի արևելեան անկիւնի քարաշէն բնակարանում Մահմետի Աղարէկեանի տան հանդէպ, որի վերնայարկն հասարակութիւնը վարձել էր Սերովբէի համար, իսկ ներքնայարկում բնակում էր իւր զաւակների հետ Աղբիւրմանցի Տէր Յովհաննէսի մատաղահաս այրի երիցուհի Բուհալը, որ Մարտիրոս Տուֆլիկեանի քենին էր: Նա բերել էր Դանիէլ կաթողիկոսի կոնդակը Ռուսաստանի Հայերին, ինչպէս նոյնպիսի մի կոնդակով Պօլիս էր զնացել և Յովհաննէս Գառնակերեան եպիսկոպոսը: Այստեղ բնականապէս վերանորոգւում է նորա և Սերովբէի հին բարեկամութիւնը. նա յայտնում է իւր անբաւականութիւնը թէ նորան, որ խարուելով «մեծ գդակ» Նախիջևանցիների մեծաբանութիւնից, քնացել էր նոցա մէջ և սկսել էր իւր երգերով զովարանել նոցա, այն ինչ նոցա մէջ չկար մէկը, որ կարողանար ազդի օգուտը, կամ փնասը հիշող որոշել, և թէ առաջնորդին, որ մոռացել էր իւր տուած խոստումը Հաշտարխանցոց և համաձայնել էր թողնել նորան Նախիջևանում: Եւ որովհետև նա իւր

այս դժգոհութիւնը յայտնում էր շատ անգամ դպրոցում ի լուր աշակերտների, որոնց մէջ այդ ժամանակները ծաղկել էին մի քանիսր՝ Մեքսեաններ, Տիւպէնճեաններ և Խիրացու Կարապետ Խալիփա՛սէաներ, և ի լուր դպրոցի մշտական այցելուների՝ Տուֆ-լիկեանների, Պետրոս Բաբասինեանի և Պօղոս Խաթրանեանի, թէ Սերովբէն և թէ այդ աղաները շատ վշտանում էին, վախենալով, որ չլինի թէ այս բոլորը հասնի քաղաքագլուխ Հալաշեանի ականջը և խռովութեան պատճառ լինի:

Սորանից յետոյ շուտով պատահում է մի դէպք, որ մի կողմից արդարացնում է Սերովբէ վարժապետի երկիւղն ու կասկածը, միւս կողմից էլ սառնութեան առիթ է լինում նորա և Ներսէսի մէջ, սառնութեան, որ յետագայ հանգամանքների աղդեցութեան ներքոյ գնալով աճում ու զարգանում է, փոխուելով թշնամութեան ու ատելութեան, որ յետոյ անցնում է և նորա որդի Տէր-Գարրիէլի վերայ ու այնքան դժբաղդութեան պատճառ լինում նորա համար: Ասում են, որ մի անգամ առաջնորդը, Ներսէսը և Սերովբէն հրաւիրուած են լինում խնշոյքի Չորայ Սահակ աղայի տունը: Հացկերոյթի ժամանակ Ներսէսը կամենում է իմանալ, թէ կա՞ն արդեօք և ո՞չք են Քէֆէցի նշանաւոր Տէր-Բարթոլղիմէոսի և Եւպիւստորիոսի նշանաւոր Տէր-Մարկոսի ժառանգները, որոնց այնքան սէր ու յարգանք է ցոյց տուել Յովսէփ Արղւթեանը գաղթականութեան ժամանակ: Նորան պատասխանում են, թէ Տէր-Բարթոլղիմէոսի որդին լինում է համանուն Տէր-Բարթոլղիմէոս քոհանան Քէֆէյում, նորա որդի Մահտեսի Թորոսը, որ գալիս է Նախիչևան, տեսնում է Յովսէփին և սէր ու պատիւ վայելում նորանից, և դորա որդին Տէր-Յակովբ, որ գնացել է Մոսկով. իսկ Տէր-Մարկոսի որդին լինում է համանուն Տէր-Մարկոս քահանան Եւպատորիայում, դորա որդին էլ Մահտեսի Յովհաննէսը, որ գալիս է Նախիչևան և Մահտեսի Թորոսի հետ տեսնում Յովսէփի հետ և դրա որդին Մարկոս աղան, որ ապրում է առաջնորդարանի արեւմտեան անկեան քարաշէն տան մէջ և հէնց այժմ էլ գտնւում է այստեղ: Ներսէսն իւր զարմանքն է յայտնում, թէ ի՞նչպէս է եղել, որ պալատի մի մասն անցել է օ-

տար մարդկանց ձեռքը, և ի՞նչ իրաւունք ունէր Բայազիտցի Կարապետ վարդապետը ծախելու այն տունն ու տեղը: Մարկոս աղան շատ բարկանում է, բայց չի պատասխանում: Նորա տեղ անպատում է Ներսէսին քաղաքապետի չալաչեանը, մասոր Յ անգամ դարձնելով սեղանին և ասելով. «Վարդապետ, դու հոս էկիլիս մէջերս կռիւ կուղիս ձգել. բարի եկար, գնա՛ վանք, հոն ինչ գուղիս, մամշէ, հոս ծանրդ չելլէ»: Մէջէն մտնում և հաշտեցնում, և քաղաքապետի ի նշան հաշտութեան միւս օրն առաջնորդին և Ներսէսին իւր տունն է հրաւիրում և այդ առթիւ մեծ հացկերոյթ սարքում: Այդտեղ պատեհ րոպէ դտնելով, Մարկոս աղան ասում է Ներսէսին, որ եթէ նա չի հաւատում, թէ տունը գնուած է Կարապետ վարդապետից, թող գայ իւր մօտ և նա ճշուփչիները մէմէկ-մէմէկ նորա աչքի պէպէքը կրխօթէ»:

Ներսէսը դորանից լետոյ իբրեւ թէ գնում գալիս է Մարկոս աղայի տունը, որ ամրագիրը տեսնէ, և ծանօթանում է աղախնի հետ, որ նկատում են Մարկոս աղան և Բահայը երիցունին, որի հետ իբրեւ թէ նոյնպէս մօտ ծանօթութիւն է կապած լինում վարդապետը: Մարկոս աղայի տան և առաջնորդարանի մէջ լինում է մի դռնակ: Այս դռնով մի օր Ներսէսն իբրեւ թէ գնում մտնում է բաղանիս, որտեղ այդ ժամանակ լուացք է անում եղել աղախինը: Մարկոս աղան այդ նկատելով, գնում փակում է վերան դուռը և ինքը շտապով վազում է առաջնորդի մօտ, որ բերէ ցոյց տայ նորան: Բահայը, որ քննում է եղել Ներսէսի ամեն մի քայլափոխը, տեսնելով, որ Ներսէսն անժամանակ մտաւ Մարկոսի տունը և Մարկոսն էլ շտապով դուրս եկաւ և զնաց առաջնորդարան, կասկածում է և գնում իմաց է տալիս Սերովբէ վարդապետին, որ գալիս բաց է անում դուռը և աղատում Ներսէսին: Այդ օրուանից ահա՛, ասում են, ընկնում է ստոնութիւն Ներսէսի և Սերովբէի մէջ, որովհետեւ դա իմացել էր նորա կեանքի գաղտնիքներից մէկը, և Սերովբէի և Մարկոս աղայի մէջ, որովհետեւ նա խանդարել էր նորա դարանակալութիւնը: Թէ որքան ճշմարտութիւն կար այս կանացահնար վիպասանածև պատմութեան մէջ, — մենք

չենք կորույ ասել, բայց որ մի բան պատահած պէտք է լինի և սառնութիւն ձղած նոցա յարաբերութեան մէջ հէնց այդ ժամանակները, այդ ստոյգ է՝ Տէր-Գարրիէլը, զոնէ, որ այդ պատմութիւնը ի՛ր հօրից պէտք է լսած լինի, հաւատում էր դորան և այդ համարում սկզբնական պատճառ Ներսէսի տաժած ատելութեան դէպի ինքը և դէպի նորա հայրը:

Քանի որ Եփրեմը Նախիչևանումն էր, Սերովբէ վարժապետը տեսնելով դպրոցի ախուր վիճակը և համոզուելով, որ այդպիսի հանգամանքներում ինքը չպէտք է կարողանայ շատ բան անել, խնդրում է նորան, որ տանէ իրան Հաշտարխան, բայց այս անգամ արդէն ինքն առաջնորդը խնդրում է, որ նա մնայ, մինչև որ ինքն երթայ Հաշտարխան և ամեն բան պատարասէ: Սերովբէն տեսնում էր, որ Նախիչևանում խօսողը շատ է, քան թէ լսողը, իսկ հասկացողը ևս աւելի քիչ: Թէև այնչորս այցելուները սիրտ էին տալիս նրան և լուս համբաւ տարածում դպրոցի մասին, բայց նա չէր կարողանում հաշտուել: Քերականութիւն սովորելու համար պատարաստի աշակերտներ չկային. 300 աշակերտներից, որոնք հաւաքուած էին մի դահլիճի մէջ, կէսից աւելի գիրք չունէին: Ով պէտք է նոր միայն այբուբենը սովորէր, նա բերում էր մի մեծ Նարեկ, որի վերայ վարժապետը պիտի նորան դրօրը նանաչեցնէր, միւսն աւարտում էր գրերը և գիրքը վաճառւած էր ընկերին և ինքն առանց գրքի էր մնում, մինչև որ Երուսաղէմ գնացողները վերադառնային և Պօլսից գրքեր բերէին: Գրքերը բերում էին, բայց ոչ քերական և ոչ քերականութիւն: Բերում էին Ագաթանգեղոս, Պղնծի քաղաքի պատմութիւն, Էֆիմէրտէ, Տօնացոյց, ոմանք ութ կանոն Սաղմոս, ոմանք էլ ժամագիրք: Ագաթանգեղոսի վերայ մէկը տառերի հեղելն էր սովորում, միւսը դրութեամբութիւն Էֆիմէրտէի վերայ: Երեսմաները մինչև իրանց հասակի 11 տարին այսպէս ժամանակ էին կորցնում, լետոյ ծնողներն առնում, տալիս էին իրանց որդոցը վաճառականներին մօտ. նոցա ստացած ուսումը հէնց այն էր լինում, ինչ որ նոքա լսել և ուսել էին ուսուցչի արած պատմութիւններից: Յուսահատութեան մէջ էր Սերովբէն:

1808-ին զայիս հասնում է Նախիչևան և Սերոբէի ընտանիքը—կինը՝ Մարիամ, որդիքը՝ Գէորգ, Գարրիէլ և Պետրոս և

դոքանդո՝ Թամար, որ իւր գալու քառասներորդ օրը մեռնում է և թաղում Համբարձման եկեղեցու սրահի գերեզմանատանը: Վեց տարեկան Գարրիէյը մեծանում է Նախիջևանի վերոյիշեալ խաւար կեանքի խաւար մթնոլորտի մէջ, որտեղ ոչ ճրագ էր երեւում, ոչ լուսատու աստղ: Նորա հայրական տունը միակ օվաղիսն է լինում մեծ անապատի մէջ, որտեղ նորա մանկական հողին զովանում է, միաքը ոլարարւում. նորա հայրը լինում է նորա համար միակ լուսատու աստղը, որի նառազայթներով դեռ այդ վաղ հասակից առաջնորդւում է նա և նախապատրաստում ապագայ տառապալից կեանքի ու գործունէութեան համար: 1808 թուի հոկտեմբերի 9-ին մեռնում է Դանիէյը և ընտրւում է Եփրեմը, որ 1807-ին, Ներսէսի մեկնելուց չեղոյ, ինքն էլ զնացել էր Հաշտարխան: Նա այնտեղ տեսնելով, որ Աղաբաբեան դպրոցը բոլորովին պատրաստ է, 1809 թուի Սեպտեմբերին նորից գալիս է Նախիջևան, որտեղ և կնքահայր է լինում Սերովբէի նորածին աղջկան, անունը զրնելով Կատարինէ և ինքն անձամբ շքեղ հանդիսով բերելով եկեղեցուց տուն: Հէնց այդ ժամանակն էլ նա պախարակելով Նախիջևանցուց անհողութիւնը և անփութութիւնը դէպի իրեանց որդիների ուսման գործը և դէպի իւրեանց ուսումնարանը, առաջարկւում է Սերովբէին տեղափոխուել Հաշտարխան և ստանձնել Աղաբաբեան վարժարանի Հայոց լեզուի վարժապետութեան պաշտօնը, իսկ ինքը իբրև ընտրեալ կաթողիկոս զնում է Պետերբուրգ կայսեր տեսութեան: Երբ որ նա Պետերբուրգից վերադառնում է Հաշտարխան, արդէն դտնում է Սերովբէին պաշտօնի մէջ Աղաբաբեան դպրոցում. նա Ս. Էջմիածին մեկնելուց առաջ, երբ վերջին պատարագն էր մատուցանում Պօղոս Պետրոս եկեղեցում և պիտի վերջին հրաժեշտը մատուցանէր Հաշտարխանցուց, քարոզ է խօսում և կանչելով ատեսն աղա Նիկողայոս Աղաբաբեանին, ասում է, թէ ինքը նորա խնդիրքով քանդել է Սերովբէի տունը Թիֆլիսում և բերել Ռուսաստան. ճանապարհին նա ընկել է Նախիջևանցուց ձեռքը, և այնտեղ Նախիջևանում կրկին տուն շինել: Երբ նորա վարժարանը պատրաստուել է, այս տարի յատկապէս ինքը զնացել է Նախիջևան և կրկին քանդել նորա տունը և բերել Հաշտարխան, և ահա այդ կարճ ժամանակամիջոցում ամենքն էլ վայելում են դորա երե-

խայրիքը անպիտի կարգերով ու ժամասացութեամբ, որ հաշտարխանը երբէք տեսած չէ: Սերովբէն միայն երգեցողութեան վարժապետ չէ, նա Պռոմեթէոսի պէս զնացել է և Աբրայու-թիւնից հայոց լեզուի լոյսը դողացել բերել, որ ազգի տան նրա-զը վառէ: Նորա պաշտպանը ինքն է, Ս. Էջմիածինը, յաջորդ կաթողիկոսները և առաջնորդները: Մինչև նորա զպրոցից մէկը ուսման վկայական չունենայ, առաջնորդը չհամարձակուի նորա գլխին ձեռք դնելու, և թող նզովեալ լինի այն իշխանը, որ կ'կամենայ տղէտ քահանայ ձեռնադրել տալ: «Ահա», վերջաց-նում է նա իւր խօսքը, ես իմ հայրապետական իշխանութեամբ-րս հրապարակով տալիս եմ նրան աւագ քահանաներին միայն կրելիք թաասկը և զաւագանը եկեղեցուց դուրս բռնելու ձեռ-քին և իմ մատի մատանին»: Եւ հանում է մատանին մատից և դնում է Սերովբէի մատը, ծոցից թաւշեայ թասակը և հագց-նում նորա գլուխը և բերել տալով զաւագանը, տալիս նորա ձեռքը, Սերովբէի, որ այդ պատարուդին դպրապետութեան պաշտօն էր կատարում ⁵⁾:

Առաջնորդ Եփրեմի տեղ 1811-ին ընտրւում է Յովհան-նէս Գառնակերեանը կամ Յակոբեանը: Այդ Յովհաննէսը մի տղէտ, բայց հեզահոգի մարդ էր, նորա ընտրութիւնը եղել էր Ներսէսի հանութեամբ, որ կարողանայ նորա միջոցով իւր ձեռ-քին պահել Ռուսաստանի կարևոր թեմը: Նոր առաջնորդը, որ «նոխարան» անունն էր ստացել, որովհետև Եփրեմի ձեռնա-դրութեան օրը մի լաւ քարոզ էր խօսել, որ շարադրել էր Ներ-սէսը, հրահանգ էր ստացել կաթողիկոսից, որ հաշտարխանում ամեն բանում ղեկավարուի Սերովբէ վարժապետի խորհուրդնե-րով, բայց նա տեղ ժամանելով, ընկնում է Ս. Աստուածածնի եկեղեցու երեցփոխ մոմչի Սարգիս կամ Սալլահ Սարգիս կո-չուած Բենդերցեանի ազդեցութեան տակ, և ոչ թէ միայն չի լսում Սերովբէի խորհուրդներին, այլև շատ բանում և շատ անգամ խապառ հակառակ է գնում նորան: Երբ Յովհաննէսը առաջին անգամ զալիս է Նախիչևան, քաղաքացիք ընդառաջ չեն գնում նորան, և նա ստիպուած է լինում ուղղակի գնալ ս. Խաչ վանքը, յետոյ միայն նոքա բերում են նորան Խաչերես Ալաշաբանի տունը, որ վարձել էին նորա համար: Նա աղանե-րի ցանկութեամբ անուս քահանաներ է ձեռնադրում և ամե-

նին հաճույ լինելու համար, յանախ այցելութիւն է անում ա-
ղաներին, ներկայ է դրնւում նոցա սարքած խնշոյքներին և
սոփորութիւն է արած լինում խաչաճնշելու զինու բաժանների
վերայ: Նորա միակ լաւ գործը Նախիջևանում լինում է այն,
որ հաշուեմատեաններ է մտցնում եկեղեցիների մէջ, որոնք սա-
կայն ֆնում են անգործողելի: Նախիջևանցիք նորա մասին ա-
սում են եղել. «Սուրբազանը աղէկ մարդ է. որուն համար կը
խնդրենք, չէ չի ասիր, կ'ձեռնադրէ, զրել-կարգալ գիտէ-չիտէ,
չի հարցունուր. ինքնալ մեղի պէսնակ սայէն կըքալէ,
մեղի ալ անկէ աղէկ վարդապետ ինչերո՞ւս է պէտք. Աստուած
իրեն կեանք տալ»:

Հաշտարխանում էլ առաջնորդն առաջինն է լինում, որ
խանդարում է կաթուղիկոսի տուած պատուէրը աղէտ քահա-
նաներ ձեռնադրելու վերաբերմամբ. նա Բենդերցիեանի ցանկու-
թեամբ քահանայ է ձեռնադրում նորա եղբորորդուն Յովհան-
նէսին և կնոջ ազգական Սարգսին, որոնցից առաջինը կարող
էր լինել լաւ աւագակապետ, իսկ երկրորդը զուրկ էր թէ խել-
քից և թէ պատկառանքից: Ժողովրդի մէջ շփոթ է ընկնում,
և Բենդերցիեանն ու նորա սիրելի Տէր-Սարգիս քահանայ Բե-
րեժանեանը հասկացնում են առաջնորդին, թէ այդ սղմուկի
պատճառն ու ժողովրդին դրդողը Սերովբէն է, իսկ ժողովրդի
մէջ տարածում են, թէ Սերովբէն է կաշառքով սուտ վկայա-
կան տուել, թէ Սարգիսն ու Յովհաննէսն ուսել են դպրոցում,
այն ինչ դքս երկուսն էլ աղա Նիկողայոս Աղաբաբեանի հրա-
մանով դուրս էին արուած դպրոցից, որովհետեւ «բրուտ» բառը
հոլովելիս, աղայի առաջ ծիծաղելի հնչիւններ էին հանել բե-
րաններից: Այս բոլոր կատարուածի համբաւը հասնում է կա-
թուղիկոսի ականջը. նա մի նամակ է գրում այդ առթիւ Սե-
րովբէին և գնում Յովհաննէսին զրած թղթի մէջ բաց, որ նա էլ
կարդայ: Այդ բաց նամակի մէջ Վեհափառը գրել էր Սերովբէին,
թէ «Ոչ բարեք դաստիարակես», այսինքն լաւ չես խրատում
առաջնորդին: Բայց այս էլ խրատ չի լինում առաջնորդին. նա
1814 թուին գնում է Մոսկով և Լազտերեան Յովակիմ աղայի
խնդիրքով քահանայ է ձեռնադրում Հաշտարխանցի բաշմաղչի
Մանուկի որդուն Գէորգ Ալամդարեանին, անունը փոխելով
Յարութիւն, որին Եփրեմը դեռ իւր առաջնորդութեան օրով
հրամայել էր հոգեւոր կոչումից հանել ⁶⁾:

(Յաջորդ թուով)

ԵՐՈՒԱՆԴ ԶԱՅԱԶԻԶ